

Иван Ђорђевић*Етнографски институт САНУ, Београд**djordjevic.ivan77@gmail.com*

Производња „другости“. Етнографске белешке са фудбалског терена*

Апстракт: Овај рад бави се етнографијом фудбалских утакмица, са посебним освртом на то како се теренско истраживање преплиће са дискурзивно конструисаном сликом фудбалске културе као механизма за производњу другости. Етнографски материјал који ће бити дискутован прикупљан је 2013. године на утакмицама квалификација за Светско првенство у фудбалу које је 2014. године одржано у Бразилу. Реч је о мечу репрезентација Хрватске и Србије, одиграном у марту 2013. године у Загребу. Кроз дискусију прикупљеног етнографског материјала, теренских рефлексија и медијске грађе, настојаћу да осветлим начине на које једна фудбалска утакмица може послужити у сврху хомогенизације али и преиспитивања идентитета, а посебно како се ти идентитети конструишу кроз медије. Анализа етнографског материјала има за циљ да укаже на специфичност истраживања једног изразито видљивог и популарног, високо медијатизованог феномена попут фудбала, у коме се медијски креирани дискурси преплићу са реалним „стањем на терену“.

Кључне речи: фудбал; Србија; Хрватска; навијачи; медији; другост

„Some people think football is a matter of life and death. I assure you, it's much more serious than that“

(Bill Shankly)

Овај текст почећу једном аутоетнографском цртицом, везаном за моју улогу професионалног антрополога као тумача друштвене реалности у медијима. Наиме, у августу 2016. године имао сам прилике да дам опширан

* Овај рад је резултат истраживања на пројекту бр. 177026: Културно наслеђе и идентитет, који у целости финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

интервју једном италијанском медију на тему фудбалских навијача у Србији, на основу експертизе која произлази из чињенице да сам одбранио докторат из области антропологије фудбала. Интервју је, стицајем околности, објављен само неколико дана пре него што је београдска Црвена Звезда играла против италијанског Сасуола, у оквиру квалификационих утакмица за пласман у УЕФА Лигу Европе. Уследио је, за мене, неочекиван расплет догађаја: током само неколико сати након што је интервју пренет на једном великом италијанском Интернет порталу, моје електронско поштанско сандуче напунило се бројним порукама од новинара из локалних медија. Међутим, велики број њих није био претерано заинтересован за фудбалско умеће београдског фудбалског клуба, већ за његове „озлоглашене“ навијаче. Питања која су их интересовала углавном су се сводила на то да ли ће и у ком броју навијачи Црвене Звезде доћи у њихов град, и да ли се могу очекивати озбиљнији нереди пре и током меча. Читајући списак питања, стекао сам утисак да се овај мали италијански град спрема за праву најезду савремених варвара, а не за обичну фудбалску утакмицу. Моји одговори углавном су нудили смирујући поглед на предстојећи догађај, где сам настојао да објасним како не постоји ниједан разлог за озбиљне инциденте, осим могућих ситних крађа на бензинским пумпама или разбијене чаше у локалном кафићу.

Испоставило се да овакав поглед на ствари изгледа није испунио очекивања локалних новинара, с обзиром на то да се, од неколицине њих, нико више није јавио, нити је објавио моје одговоре. Очигледно је да помирљив приступ који сам понудио није одговарао „предвиђеном“ следу догађаја, где је, претпостављам, хорда навијача Црвене Звезде, предвођена Иваном Богдановим¹, требало да изазове неред епских размера. Како се, међутим, показало, нису се догодили никакви насилни инциденти, и осим још једног пораза Црвене Звезде, није било других вести вредних помена.

Овај пример указује на који начин се у времену у коме живимо креира медијатизована реалност везана за фудбал и културу која га окружује. Речима Тима Краба, медији, заправо, стварају жанр који он назива „хулипорн“, у оквиру кога се „постављају и конзумирају хулиганске драме“ (Crabbe 2003, 418). Једна таква хулиганска драма требало је, очигледно, да се одигра и у Сасуолу; сет је био постављен, камере укључене а знатижељни посматрачи припремљени. Тог пута, главни глумци се ипак нису појавили и, сами тим, пропуштена је прилика за извођење новог чина.

¹ Богданов, навијач Црвене Звезде, широј јавности је постао познат након нереди у Ђенови, током утакмице између Србије и Италије у октобру 2010. године, када је, након нереди на трибини где су били смештени навијачи Србије, меч прекинут. Богданов је након инцидента постао „заштитно лице“ српских хулигана, нарочито у италијанској, и генерално западној јавности.

Свакако да су поменути инциденти у Ђенови које су иницирали српски навијачи, као и, рецимо, извештаји о навијачким нередима попут оних с утакмице Србија – Албанија из октобра 2014. године, у великој мери утицали на опрезност и забринутост јавности у Италији. Ипак, прекомерна симплификација и драматизација читавог догађаја (који се није ни догодио) указује и на то да насиље повезано са фудбалом, популарно названо хулиганизам, представља један од доминантних механизма подругојачења, односно стигматизације фудбалских навијача од стране „забринуте“ јавности.

Медијска креација навијача као државних непријатеља, заправо, не представља претерану новину. Још током седамдесетих година двадесетог века у Британији је започела кампања која је резултирала перцепцијом фудбала као „игре шљама, коју гледа шљам“ (Goldblatt 2008, 542). Фудбалски навијачи, тзв. хулигани, служили су као опис симптома стања у коме се тадашње британско друштво налазило (в. Hall 1978, Poulton 2005). Та британска борба с хулиганизмом, као и трансформација фудбала у високо комерцијализовани спорт лишен (видљивог) насиља у западној Европи, представљали су и представљају модел на који се, макар декларативно, угледају и остале европске земље, укључујући и Србију (в. Spraij 2006, Ђорђевић 2012).

Пример с почетка текста управо може да послужи као илустрација механизма помоћу кога се у јавности конструише пожељна слика „навијача – хулигана“ и указује на то како „сваки савремени догађај представља мешавину реалности и имагинарног“ (Ritzer 1997, 95). Та посредована реалност фудбалске културе имплицира да је насиље, у одређеним контекстима, нужан пратилац овог спорта, а то тако веома често и бива доживљавано у јавности (Armstrong 1998, Ђорђевић 2012).

Имајући у виду претходно наведено, циљ овог рада је да понуди увид у етнографију фудбалских утакмица, с посебним освртом на то како се рад на терену преплиће с дискурзивно конструисаном сликом фудбалске културе као механизма за производњу другости. Етнографски материјал који ће бити дискутован прикупљан је 2013. године на утакмицама квалификација за Светско првенство у фудбалу које је 2014. године одржано у Бразилу. Реч је о мечу репрезентација Хрватске и Србије, одиграном у марту 2013. године у Загребу. Кроз дискусију прикупљеног етнографског материјала, теренских рефлексива и медијске грађе, настојаћу да осветлим начине на које једна фудбалска утакмица може послужити у сврху хомогенизације али и преиспитивања идентитета, а посебно како се ти идентитети конструишу кроз медије. Анализа етнографског материјала има за циљ да укаже на специфичност истраживања једног изразито видљивог и популарног, високо медијатизованог феномена попут фудбала, у коме се медијски креирани дискурси преплићу са реалним „стањем на терену“.

„Западно од границе“

„Нема утакмице коју не смијете изгубити. И против Малте можете играти неодлучено, можете изгубити и у полуфиналу Свјетског првенства против Француске, можете изгубити и у задњим секундама судачке надокнаде против Турске, али – једну не смијете. Не смијете изгубити од Југославије. Не смијете играти чак ни неодлучено, као што се догодило Хрватској 9. листопада 1999. године у Загребу, када 2–2 није било довољно за пласман на Еуропско првенство. Тај мршави резултат осјетно је погоршао ‘стање нације’“ (Jutarnji list, 1.6.2011.). Ове речи познатог хрватског новинара Томислава Жидака, забележене два месеца пре него што је жребом одлучено да ће се у квалификацијама за СП 2014. године састати Хрватска и Србија, одлично илуструју на какав начин се у јавности интерпретира фудбалски меч између две земље.

О улози фудбала у распаду Југославије, као и о употреби овог спорта у хомогенизовању националног идентитета и пројектима изградње нације писано је пуно (Čolović 2000, Vrcan and Lalić 1999, Vrcan 2003, Wilson 2006, Foer 2004, Mills 2009, Nielsen 2010, Brentin 2013, Ђорђевић 2015). Већина аутора слаже се да је фудбал крајем осамдесетих и почетком деведесетих година био искоришћен као својеврсни катализатор за промоцију идеја етничког национализма, а посебно у Србији и Хрватској. Захваљујући томе, утакмице између клубова или репрезентација из ових држава увек су привлачиле посебну пажњу и у извесном смислу биле доживљаване као „продужетак рата другим средствима“. Као прилог тој тези могу се узети и мечеви тадашње СР Југославије и Хрватске одиграни 1999. године у склопу квалификација за Европско првенство у фудбалу. Обе утакмице протекле су у атмосфери високих тензија, а вероватно најбољу илустрацију расположења у коме је јавност дочекала ове мечеве дају наслови из локалних новина попут „Утакмица десетљећа, стољећа, тисућељећа, утакмица живота“ (Vjesnik, 18.08.1999) или „Утакмица којом се добива рат“ (Vjesnik, 5.10.1999).

Друштвени и политички контекст се у време одигравања нових „историјских“ утакмица 2013. године значајно променио у односу на сусрет ових репрезентација из 1999. године. У том тренутку, Хрватска је била на прагу пријема у чланство Европске уније, док се Србија налазила у процесу придруживања. И једна и друга држава су као прокламовани спољнополитички приоритет наводиле добросуседску сарадњу а односи две земље били су перципирани као добри, или бар у процесу „нормализације“. Ипак, заказани мечеви две фудбалске репрезентације указали су да је на делу нешто што је, ипак, „више од игре“. Медији су, пред сусрет две репрезентације заказан за март 2013. године у Загребу, унапред најављивали шта

може да се очекује: „30 дана затвора за Србе који уђу на Максимир“, гласио је наслов текста у коме се истичу и посебна задужења редара и полицајаца: „Свима њима у опису посла у петак бит ће – препознавање навијача српске националности“ (Index.hr, 18.3.2013.). Чак и када су помирљивији тонови говорили да су се „времена променила“, нису се могли избећи макар имплицитни закључци о огромном симболичком значају меча, али и могућим инцидентима који га могу обележити. О томе сведочи и изјава тадашњег председника Хрватске Ива Јосиповића дата непосредно пред утакмицу: „Данас је дан великог искушења и очекујем да ће наши навијачи прилагодити очекивањима и стандардима на које смо навикли. Насиље и простаклук немају место на теренима“ (Курир, 22.3.2013.).

Наслови у хрватским медијима на дан утакмице одлично су илустровали тензије: „Ватрени, побједом ћете ући у легенду!“ (Jutarnji list, 22.3.2013.), „Побиједите за њу“ (Sportske novosti, 22.3.2013.), „У бој, хладне главе!“ (Večernji list, 22.3.2013.), „Загреб у опсадном стању! Милановић, Шукер и Штимац позивају на фер навијање“ (Večernji list, 22.3.2013.). Медији у Србији нису много заостајали у најавама утакмице: „Максимир уживо: Ноћ пред пакао!“ (РТС, 21.3.2013.), „Фудбалери Србије већ данас у паклу Максимира!“ (Курир, 21.3.2013.), „У бој крените, јунаци сви!“ (Курир, 22.3.2013.).

Оваква најава утакмице између Хрватске и Србије унапред је Загреб и стадион Максимир дефинисала као „ратну зону“, у којој, уколико сте навијач српске репрезентације или бар ове националности, боравак није нарочито препоручљив. У крајњој линији, упозорења о хапшењу и депортацији посетилаца српске националности, како се могло прочитати у медијима, указивали су на то да се било коме с „погрешним“ пасошем на стадиону није могла гарантовати безбедност.

„Пакао“ Максимира

У светлу оваквих најава текле су и припреме за одлазак на „утакмицу stoleћа“. Пре свега, требало је „заобићи“ сигурносна правила које је одредила хрватска полиција, која су онемогућавала куповину карата било коме ко поседује српска документа. Карте за меч могле су бити купљене једино „преко везе“, уз помоћ колега из Загреба, који су искористили своја познанства у Хрватском ногометном савезу, објашњавајући преседан „научним мотивима“ за посету утакмици. Карте су продаване искључиво ауторизовано, односно, свака улазница је на себи имала одштампано име и презиме, као и број личне исправе, што је у случају мене и колеге који је путовао са мном, био пасош Србије.

Долазак у Загреб, преко пустог граничног прелаза, указивао је да се град заиста налази у некој врсти ванредног стања. По доласку у хотел, службеница која је дочекала колегу и мене одмах је поставила питање да ли смо у Загребу због утакмице. Добивши потврдан одговор, видно збуњена нам је саопштила како у том случају има инструкције да позове полицију. Припадници МУП-а Хрватске су заиста и контактирали са нашим домаћинима, и након уверавања да наш боравак има искључиво научну мотивацију, боравак нам је био одобрен.

Изглед града на дан утакмице такође је одражавао ванредне мере безбедности: полиција у опреми за разбијање демонстрација била је распоређена по читавом Загребу, док су улице и излози били прекривени различитим симболима хрватског националног идентитета. Такав „црвено-бели“ пејзаж пред важне утакмице репрезентације заправо није неуобичајена сцена, како у Загребу тако и другде. У овом случају, међутим, присуство хрватских застава и националних симбола – током деведесетих година перципираних као претња унутар јавног наратива у Србији – побудило је осећај непријатности, подсећајући да се теренски рад одвија у потенцијално „непријатељском окружењу“, иако сам био рационално свестан да ови симболи, по себи, не представљају апсолутно никакву претњу.

Овај моменат, односно осећај анксиозности при погледу на ерупцију симбола „баналног национализма“ приликом шетње по граду у коме сам до тада био више пута спроводећи истраживања али и у приватним посетама, натерао ме је да размислим о сопственом позиционирању у односу на природу теренског рада који сам у том тренутку обављао. Када говорим о позиционалности, превасходно реферишем на онај концепт који подразумева да је знање увек лоцирано унутар вектора времена, простора и социјалне моћи, у смислу исказивања епистемолошке свести о томе ко, где, када и зашто говори, суди или разуме (Barker 2004, 154). У том смислу, основно питање које се поставља јесте да ли се теренски рад у Хрватској може означити као „антропологија код куће“ (Narayan 1993). У контексту у коме сам, током претходних истраживања у Загребу, комуницирао с испитаницима, на ово питање могу дати условно позитиван одговор, јер је од мене, на изванредан начин, увек очекивано да поседујем и делим имплицитна, „инсајдерска“ знања (в. Simić 2010, 32–33), бивајући перципиран као неко ко познаје пре свега језик, али и локални културни контекст². Претпо-

² До које мере је то тачно, велико је питање, нарочито у погледу познавања културног контекста деведесетих година, када су границе, у сваком смислу те речи, између Србије и Хрватске биле практично потпуно затворене. За разлику од последњих деценију и по, када се и може говорити о извесном дељењу културног контекста, моје знање о деведесетима у Хрватској је накнадно. Занимљиво је да је већина испитаника, без обзира што су свесни те чињенице, и на догађаје током

стављам да је превасходни разлог за такву врсту позиционирања уверење да Србија и Хрватска, упркос непријатељствима током деведесетих година, припадају мање или више заједничком културном простору, дефинисаном превасходно кроз везе створене током постојања СФРЈ, што је, са или без ентузијазма, истакао и велики број људи с којима сам разговарао³. С друге стране, упркос овој релативно „нативној“ позицији, током многих интервјуа је имплицитно у први план избијала управо моја етничка припадност, у контексту да је често постојала извесна опрезност мојих испитаника да случајно не искажу било какву примедбу коју бих ја, претпостављено, могао сматрати увредљивом, што се нарочито односило на догађања током деведесетих година прошлог века. На тај начин моја позиција имплицитно је подразумевела и преузимање оног идентитета који би у неком контексту и мени али и било коме другом био потпуно ирелевантан, нужно ме смештајући у категорију „српског антрополога“. Као илустрацију наводим интервју с једним од испитаника који се понудио да ме повеже с човеком који је некада био вођа Бед Блу Бојса. Телефонски разговор између њих двојице је отприлике текао овако: „Чуј, имам овде једног антрополога из Србије... је, је, Србина... Хтео би разговарати с тобом... Да, Звездаш је... Добро, рећи ћу му“. Након што ми је потврдио да ће некадашњи навијач радо причати са мном, мој испитаник је додао и следеће: „Не мораш се бојати, он ти је онако... софистициран“.

Говорећи о овом идентитетском парадоксу, може бити плодно увести категорију „двоструког припадника“ (*double insider*) онако како ју је дефинисао Наумовић, посматрану као међуигру између егзистенцијалне позиције антрополога и историјски наметнутих политичких и економских услова (Naumović 1998, 103–104). То у принципу значи да антрополог припада групи коју проучава, дели исти језик, вредности, традиције и интересе, али истовремено припада посебној друштвеној суб-групи унутар шире заједнице, чији је задатак да истражује, консолидује, измишља и евентуално брани разлоге постојања те мање групе (исто, 115). Позиција двоструког припадника у контексту о коме је реч може се схватити двојачко. С једне стране, ако претпоставимо да мој антрополошки рад у Хрватској јесте „рад код куће“⁴, и да поседујем дељене културне моделе

деведесетих реферисало као на нешто што би мени требало да буде познато, а изван број њих је био искрено изненађен мојом „некомпетентношћу“ у односу на одређене референце које су они сматрали дељеним знањем.

³ Радећи теренска истраживања у Словенији, никада нисам имао такав утисак, нити су га делили моји испитаници, осим оних који су потицали из других република бивше Југославије.

⁴ Боравећи на конференцијама у иностранству и представљајући резултате својих истраживања у Хрватској, без грешке сам увек био идентификован као „нативни антрополог“, јер је мој интерес за регион, Балкан, југоисточну Европу

са својим испитаницима, други пол двоструке припадности, у овом случају, реферише на моју етничку афилијацију, и, имплицитно уверење да је мој задатак да заступам интересе те заједнице којој припадам. Парадокс да тај идентитет, заправо, добровољно не преузимам ја сам, већ ми на известан начин бива наметнут, не умањује релевантност његове улоге у мом позиционирању. Овај идентитет, који ми истовремено омогућава да на известан начин будем „нативни антрополог“, у исто време представља и позицију у којој на тај начин постајем и субјект подругојачења. С друге стране, двострука припадност о којој говорим може се посматрати и управо с аспекта „српског антрополога“, као идентитета који мање или више радо преузимам, где, унутар те шире заједнице коју бих могао да означим као „српску“, такође носим и одређену врсту „идеолошког терета“⁵ који би ме могао сврстати у, условно речено, категорију, рецимо, „космополите“ и „анти-националисте“ (в. Simić 2007, Jansen 2001). Та позиција, на известан начин, имплицира да „српски“ део идентитета који поседујем није доминантан нити претерано релевантан елемент самоспознаје, али је, у контексту боравка на терену у Хрватској, управо тај „етнички“ сегмент нужно долазио у први план. Илустроваћу то примером интонирања химни пред утакмицу на Максимиру. Иако сам у „нормалним“ околностима прилично равнодушан када чујем химну „Боже правде“, у ситуацији у којој јој цео стадион громогласно звижди, осетио сам извесну врсту привржености свечаној песми „своје земље“, на тај начин бивајући увучен у идентитетску игру у којој на крају и сам прихватам идентитет који ми је на одређен начин наметнут.

Ова „рефлексивна дигресија“ заправо има функцију да укаже на прилично парадоксалну ситуацију у којој смо се налазили пред одлазак на стадион. С једне стране, културни контекст нам је био близак, а социјално окружење и језик разумљиви. С друге стране, управо одређене лингвистичке разлике које постоје између српског и хрватског језика могле су да буду онај окидач који би нас моментално довео у позицију „непријатељског другог“, с обзиром на то да је у Загребу београдски акценат веома лако препознатљив, а на максимирском стадиону, претпостављено, и не превише добродошао. У том смислу, како се моменат одласка на утакмицу приближавао, тако сам, заправо, све мање бивао антрополог а све више бивао Србин, желевши то или не.

Пред сам полазак на меч, дискутовали смо са загребачким колегама да ли би и колико потенцијално препознавање „погрешног“ акцента могло

или како је год већ назвали, увек био перципиран као рад на „домаћем терену“, без обзира да ли су примери које сам наводио потицали из Србије или Хрватске.

⁵ За увид у изузетно занимљиву дебату о „идеолошким основама“ балканских антропологија види (Naumović 2005, Prica 2005).

бити ризично на самим трибинама. Разматрано је чак и да ли да причамо на енглеском, али је на крају ипак преовладало мишљење да би требало да говоримо „нормалним“ језиком, али без претераног скретања пажње на себе.

Прилазак стадиону Максимир, према коме смо ишли пешице, заправо је био, у извесном смислу, кулминирајући моменат „апсолутне другости“. Не знајући шта могу да очекујем, окружен великим бројем људи који су били одевени у дресове или носили друге симболе хрватског националног идентитета, увидео сам колико моћно може деловати симболика, сама по себи и ван оваког контекста потпуно безбедна, али постављена у „право окружење“, потенцијално претећа оном идентитету за кога до пре само неколико сати нисам превише марио. Когнитивно мапирање шаховнице и осталих националних симбола као извора анксиозности било је додатно збуњујуће с обзиром на чињеницу да је један од колега домаћина на утакмицу такође ишао обучен у мајицу хрватског државног тима, што, свакако, нисам сматрао проблематичним у било ком смислу. „Другост“ је овде, заправо, конституисана кроз комплексну идентитетску игру у којој управо познавање локалног контекста и дељење одређеног културног капитала мене доводи у позицију да будем подругојачен, где сами симболи, који ми у некој другој ситуацији не би превише значили, јесу онај механизам преко којих бивам искључен. Разлог томе је што ја „разумем“ да застава са шаховницом или нечије лице у боји заставе у овом контексту не значе само „Хрватска“, већ и „Не-Србија“, да се тако изразим. У таквој ситуацији, једини релевантан идентитет који преузимам, односно, бива ми импутиран, јесте онај етнички – српски. На тај начин конституисан сам (или се самоконституишем) као субјект који је апсолутна „другост“, без реалног маневарског простора за потенцијално преговарање око неких других идентитетских пракси, ма колико оне мени у „нормалном“ свету биле важније.

Улазак на стадион Максимир прошао је врло глатко и без икакве провере докумената, упркос најављеним ригорозним контролама. На самом стадиону доминирао је, може се рећи, „патриотски кич“. Поред заиста великог броја навијача који су носили обележја хрватске репрезентације или државне заставе, истицали су се транспаренти који су на различите начине реферисали на Вуковар⁶, док је око читавих трибина био обешен транспарент са „државотворним“ стиховима песме хрватског певача Дражена Жанка под именом „Од стољећа седмог“. Музика која се чула са разгласа такође је била пригодно „патриотска“, да би кулминација „загревања“ пред меч било емитовање једне од песама Марка Перковића Томпсона. Избор

⁶ Вуковар, мали град на обали Дунава, заузима једно од централних места у новом хрватском етно-миту и један од кључних момената Домовинског рата. Град-Херој, како је познат у Хрватској, био је поприште тешких борби између хрватских снага и Југословенске народне армије, и практично је потпуно срушен.

није пао ни на једну од његових нумера које би евентуално величале усташтво, већ је у питању била „бенигна“ песма под именом „Лијепа ли си“, у којој се, уз очекивану дозу кича, величају природне лепоте Хрватске. На трибинама се, бар са позиције на којој смо ми стајали, нису могле видети било какве пароле везане за усташтво, а био је приметан и мањак фотографија хрватских генерала Готовине и Маркача, који су само неколико месеци раније ослобођени кривице за ратне злочине почињене у операцији „Олуја“ пред Трибуналом у Хагу⁷.

Овако визуелно и звучно „окићене“ трибине Максимира остављале су утисак пренаглашеног патриотизма, с порукама које су потцртавале тековине хрватске борбе за независност. Та симболика имала је функцију самопотврђивања успешно реализованог пројекта независне Хрватске, и то директно пред очима оних који су, из перспективе стваралаца кореографије, ту заставу желели да униште или бар оставе у дубокој илегалу. С друге стране, подсећање на дешавања из Вуковара емитовало је поруку да „није заборављено“ и да, без обзира на све, блиска прошлост и даље игра важну улогу у односима две државе. Занимљиво је, међутим, да референца на Вуковар има неупоредиво већи значај у Хрватској него у Србији, где се, рецимо, непрестано скандирање хрватских навијача „Вуковар, Вуковар“ не сматра превише великом провокацијом⁸.

Боравак на самој трибини Максимира је започео према претходном договору да се превише не експонира наш „неодговарајући“ акценат. Међутим, како је време пролазило, атмосфера је, да тако кажем, почела да се опушта. У првом тренутку наши домаћини су водили рачуна да ничим не покажу одакле долазе двојица њихових пријатеља, али је, после неког времена, то постало практично немогуће, с обзиром на то да је сваки разговор мање или више директно реферисао на наше порекло и место боравка. Ако су први тренуци „одавања“ и могли бити помало непријатни, убрзо је постало јасно да је, у суштини, већина људи око нас врло вероватно свесна да се на трибини поред њих налазе неки људи из Србије, али да томе не придаје неку претерану пажњу. Свакако би било другачије да је било ко од нас истакао неко српско обележје, гласно навијао за репрезентацију или,

⁷ Готовина и Маркач су ослобођени у новембру 2012. године, само неколико месеци пре одигравања утакмице о којој пишем. Тај догађај изазвао је праву националну еуфорију у Хрватској, а на Тргу Бана Јелачића се, приликом дочека генерала, окупило сто хиљада људи.

⁸ У „сећању на рат“ у Србији постоје многобројне тачке на које се може реферисати, с обзиром на различите сукобе у којима је земља током деведесетих година учествовала. Ако би се могло лоцирати евентуално „болно место“ унутар српске рецепције рата у Хрватској, то би свакако била Олуја (в. Đerić 2008, Vasiljević 2008).

рецимо, дизао три прста. Такође, да смо се налазили на северној трибини где су били најватренији навијачи, претпостављам да би атмосфера била далеко непријатнија. Ипак, за сваки случај, учествовали смо колико смо могли у колективном ритуалу певања хрватске химне, држећи изнад главе црвене и беле пластичне кесе, које су читав стадион током интонирања „Лијепе наше“ претвориле у циновску шаховницу.⁹

Као што је било и очекивано, навијачке песме које су се певане тог поподнева на Максимиру као тему су имале „омиљеног непријатеља“ – Србе. Тако се могао чути читав дијапазон слогана: од „Убиј Србина“ и „Србе на врбе“¹⁰, преко „Тко не скаче православац“, и „Да сам Србин, убио бих се“, до „Србију знај, свему је крај, збогом и више се не враћај“. Такође, веома често се са трибина орио и поклич „За дом спремни“, контроверзни поздрав који су користиле усташе током Другог светског рата¹¹.

Иако по свом садржају и тону ови слогани представљају типичан пример говора мржње и отворено су претећи, они на самом стадиону, заправо, уопште нису тако звучали. Ако се узме у обзир чињеница да велики број навијачких песама и има за циљ да на неки начин омаловажи, увреди или понизи противника, и да то представља уобичајени део стадионске културе (Giulianotti 2005, Armstrong 1998), и поклич који су се могли чути на Максимиру заправо се, на изванредан начин, могу сврстати у ову категорију. Таква врста понашања на стадиону је, у оквиру фудбалске културе, може се рећи, била и очекивана. Иако је јасно да је ова утакмица била „посебна“ и да већи „непријатељ“ није могао доћи на гостовање у Загреб, чињеница је да се на самим трибинама, или бар на оној на којој смо се ми налазили, нити један гест није прелазило уобичајено стадионско понашање. Песме и слогани уперени против Срба у суштини су имали више ритуалну функцију него што су позивали на стварно насиље.¹² Утисак који смо сви имали

⁹ Интерна шала између колеге и мене, која је оправдала „издају“, била је да су кесе ионако црвене и беле боје, па се можемо правити да је, заправо, у питању подршка Црвеној звезди.

¹⁰ Ова два слогана, популарна још са почетка деведесетих година прошлог века, узвикују се практично на свакој утакмици, без обзира са ким Хрватска игра, и постала су део навијачког фолклора у Хрватској. Слично, у Србији се тако певају локалне верзије говора мржње, попут такође фолклорних „Убиј, закољи, да Хрват (Шиптар, Турчин) не постоји, или, као врхунац инвентивности у испољавању етничке мржње, „Убиј Хрвата да Шиптар нема брата“.

¹¹ Реч је о слогану веома популарном међу десно оријентисаним организацијама у Хрватској, али и свеприсутном међу хрватским навијачима. Више о употреби овог слогана у контексту спорта у: Brentin 2016, Lalić and Wood 2014.

¹² Да су којим случајем на Максимиру били присутни организовани гостујући навијачи, ситуација би вероватно била другачија, али то овога пута није био случај.

након утакмице био је да је атмосфера на Максимиру те вечери била, за стандарде једног важног меча, заправо млака. И поред релативно лагане победе Хрватске, било је момената током утакмице када су навијачи домаћина били веома тихи. У тренуцима када је Србија показивала потенцијал да макар постигне гол, од гледалаца поред нас могли су се чути и резигнирани коментари како ће се „све на крају завршити као и ‘99“, односно, да ће Хрватска на крају изгубити већ добијен меч.

Медијски извештаји након ове утакмице, међутим, нудили су нешто другачију слику. Логично, хрватска штампа је егзалтирано славила победу. „Хрватска разбила Србију“ (Sportske novosti, 23.3.2013.), „Тако се бори за Хрватску“ (Jutarnji list, 23.3.2013), „Вратили нам осмијех“ (24 sata, 23.3.2013) и „Велика побједа“ (Večernji list, 23.3.2013.), неки су од наслова који су се могли прочитати у најтиражнијим дневним новинама јутро после меча, Посебно је био интересантан избор наслова у спортском недељнику Макс, који је гласио: „Славимо! Оба су пала...“ (MAX, 23.3.2013.), директно реферишући на легендарни видео снимак из јесени 1991. године, када је оборен авион ЈНА близу Шибеника, а који у сећању хрватске јавности егзистира као једна од важних симболичких тачака отпора са самог почетка ратних догађаја¹³.

Ипак, доминантно расположење, поред очекивано тријумфалистичког, истицало је у први план позитивне аспекте утакмице, у смислу добре организације и одсуства већих инцидената. Спортске новости истакле су „фантастичну атмосферу на Максимиру без иједног јединог инцидента“, додајући како је на стадиону владала „атмосфера љубави а не мржње, слика Хрватске какву бисмо хтјели гледати стално“, и наглашавајући да је навијаче „носила љубав према Хрватској, а не мржња према Србији“. „Чак и онај фолклорни ‘Убиј Србина’ је био ређи него икад“ (Sportske novosti, 23.3.2013.). На сличан начин, загребачки градоначелник Милан Бандић је изјавио да је „показано лице гостољубивог, културног и еуропског Загреба“ (Jutarnji list, 23.3.2013.), указујући на важност бољих и нормалних односа са некадашњим непријатељем, али и поново наглашавајући „цивилизован“ европски идентитет Хрватске (у односу на „балкански варваризам“) у сам освит уласка земље у ЕУ.

¹³ Види нпр. <http://www.jutarnji.hr/oba-su-pala---je-li-u-redu-rugati-se-tudoj-memoriji-/893441/>. Контекст у коме се реферише на ову сцену може се односити и на догађај из октобра 2010. године, када је у хрватској јавности избила велика бура након што је недељник српске националне мањине, као коментар на вест да су се срушила два авиона хрватске војске, објавио насловну страну са текстом: „Обадва! Оба су пала“, правећи директну и крајње провокативну референцу на пад авиона ЈНА из 1991. године.

У медијима у Србији је, с друге стране, логично, преовладавало разочарење поразом и игром, и већина коментара односила се на критике играчама и селектору. За разлику од хрватских медија, међутим, много више су се истицали националистички инциденти на трибинама. Београдски Б92 описао је утакмицу насловом „Томпсон, звиждуци, славље и туга“ (В92, 22.3.2013.), наглашавајући емитовање песама озлоглашеног Томпсона пре меча, и нарочито повике „Убиј Србина“. Београдска Политика у чланку „Ми аплауз, они звиждук“ нагласила је како „су наши играчи одржали обећање, аплаудирајући хрватској химни, док су домаћи навијачи све време звиждали“, додајући да „пре, током и после меча домаћи навијачи нису могли да се уздрже од свог већ припремљеног материјала, вређања противника“ (Политика, 23.3.2013.).

Очекиване супротстављене импресије које су се могли прочитати у штампи две земље након утакмице, међутим, имају једно заједничко обељежје. У питању је таква врста наратива у коме се одређени ниво вређања, па чак и насиља, заправо, може и очекивати на једном оваквом догађају. Хрватски медији, хвалећи добру атмосферу без инцидената, истицали су како није било мржње према Србима, посебно нагласивши да је и „фолкорни ‘Убиј Србина’ био ређи него икада“. Посебно илустративан може бити текст објављен у дневнику Њујорк Тајмс, у коме аутор посебно наводи „дирљиви моменат када су се два тренера загрлила на центру игралишта“, поентирајући: „Обећали су мир у тих деведесет минута. Али се мир прелио и преко тог одређеног времена“.¹⁴ Из наведених речи, јасно је да се фудбал у овом контексту није налазио у примарном фокусу, већ је кључно било питање потенцијалног насиља које се, како се с олакшањем констатује, на крају није догодило.

Закључна разматрања

Пример с почетка овог текста, где се једна фудбалска утакмица без икаквог реалног повода унапред проглашава поприштем хулиганског насиља, јесте типичан пример савременог медијског представљања навијачке културе, где се насиље „често објашњава у терминима утешних стереотипа удаљених од реалности тог феномена“ (Spaaij 2006, 3). Заправо, хулиганизам и навијачко насиље представљају пре конструкт који користе медији и политичари, него легитиман научни концепт (в. Armstrong 1998). Они се користе као сиплификујући модел који „покрива све“, где се „минорне и

¹⁴ New York Times, 22.03.2013., доступно на http://www.nytimes.com/2013/03/23/sports/soccer/croatias-win-over-serbia-ends-with-coaches-embrace.html?_r=0, посећено 11.10.2013.

мало озбиљније појаве ‘насиља’ групишу заједно под заједнички имени-тељ ‘фудбалског хулиганизма’, који се односи на фудбалске навијаче који наносе ‘штету’ друштву“ (Spraaj 2006, 11). У случају „забринутих“ италијанских новинара, на делу је било креирање јасне дихотомије у којој „голоруки“ грађани и симпатизери Сасуола дочекују „разуларене хулигане“ из Србије. Овде је у питању двострука стигматизација, која с једне стране „хулигане“ дефинише као друштвени талог у процесу интра-оријентализације (в. Hodges 2016) у коме се навијачи дефинишу као унутрашњи други у односу на остатак „пристојног“ друштва. Чињеница да ти навијачи долазе са Балкана ову другост само појачавају, кроз типично смештање оријентализма (Bakić-Nayden 1995).

Производња другости у случају анализираних утакмице између Хрватске и Србије такође функционише на принципу креирања јасних бинарних опозиција. У овом контексту, други се превасходно дефинише у националном кључу, јасно разграничавајући опозицију Хрват: Србин. То се постиже пре свега кроз јасне референце на рат, али и друге дискурсе, пре свега оне о „цивилизованости“ који имају основну функцију искључивања другог. Оваква врста медијског дискурса, међутим, тешко да би била могућа и прихватљива мимо поља фудбалске, односно навијачке културе. Унапред дефинисан као место на коме је насиље нормално и очекивано, стадион представља савршену позорницу за производњу другости, која се у овом контексту пре свега дефинише кроз национални идентитет. Прихватљивост поклича попут „Србе на врбе“ или „За дом спремни“ на фудбалској утакмици произлази из медијске и јавне перцепције навијача као оних који „често јавно изражавају мишљење о културном стилу, расама или половима са којима се милиони слажу, али се једва или никада не усуђују да изразе“ (Armstrong 1998, 301). Поседујући капацитет да буде амбивалентно место на коме је, дакле, дозвољено и оно што је често у другим околностима друштвено санкционисано, фудбалски стадион постаје идеална позорница за производњу и искључивање другости, у ком год кључу да се она дефинише.

У том смислу, рад на „фудбалском терену“ представља комплексан феномен кроз који се преламају различити контексти подругојачења. С једне стране, другост се производи из саме природе теренског истраживања, у оквиру кога истраживачка позиција, без обзира да ли је у питању „антропологија код куће“, са собом повлачи опозицију између антрополога и његових испитаника. У конкретном случају, рад на терену у Хрватској уз све то имплицирао је и конотирање кроз националну идентификацију. У уобичајеним околностима, ипак, та национална другост долазила је до изражаја без изразитог утицаја на сам теренски рад. Међутим, када је у питању био

истраживачки контекст који је подразумевао одлазак на утакмицу између Хрватске и Србије, искључујући механизам производње другости био је изразито амплификован. Фудбалски стадион послужио је као катализатор за подругојачење, потискујући све друге идентитете осим оног националног, као примарног када су у питању мечеви две државе. Таква врста производње другости у неком другом контексту функционисала би на основу истог механизма, било да су у питању репрезентације или супротстављени локални фудбалски клубови. Медијска перцепција и дефиниција навијачке културе као примарно насилне у суштини одређује овакво позиционирање, креирајући од стадиона плутајући означитељ, место које у извесном смислу функционише ван друштва, и које, у односу на интересе носиоца друштвене моћи, може послужити као простор за конструкцију другости, било да су у питању хулигани-државни непријатељи или хероји-патриоте.

Литература

- Armstrong, Gary. 1998. *Football hooligans: knowing the score, Explorations in anthropology*. Oxford; New York: Berg.
- Bakić-Hayden, Milica. 1995. Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review* 54 (4):917–931.
- Barker, Chris. 2004. *The Sage dictionary of cultural studies*. London: Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Brentin, Dario. 2013. “A lofty battle for the nation”: the social roles of sport in Tudjman’s Croatia. *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics* 16 (8):993–1008.
- Brentin, Dario. 2016. Ready for the homeland? Ritual, remembrance, and political extremism in Croatian football. *Nationalities Papers* 44 (6):860–876.
- Crabbe, Tim. 2003. “The Public Gets what the Public Wants”. England Football Fans, “Truth” Claims and Mediated Realities. *International Review for the Sociology of Sport* 38 (413–425).
- Čolović, Ivan. 2000. *Politika simbola*. Beograd: XX vek.
- Đerić, Gordana. 2008. Nasilje u društvenom pamćenju. Intima hrvatske i srpske javnosti povodom operacije Oluja. *Filozofija i društvo* 19 (1):43–68.
- Đorđević, Ivan. 2012. O fudbalu, antropologiji i tranziciji. Narativi o nasilju i bezbednosti u savremenoj Srbiji. *Etnoantropološki problemi* 7 (2):431–446.
- Đorđević, Ivan. 2015. *Antropolog među navijačima*. Beograd: XX vek.
- Foer, Franklin. 2004. *How soccer explains the world: an unlikely theory of globalization*. New York: HarperCollins.
- Giulianotti, Richard. 2005. *Sport: a critical sociology*. Oxford: Malden Polity.
- Goldblatt, David. 2008. *The ball is round: a global history of football*. 1st Riverhead trade pbk. ed. New York: Riverhead Books.
- Hall, Stuart. 1978. “‘The Treatment of Football Hooliganism in the Press’,.” In *Football Hooliganism: The Wider Context*, edited by R. Ingham. London: Inter-Action Imprint.

- Hodges, Andrew. 2016. The hooligan as ‘internal’ other? Football fans, ultras culture and nesting intra-orientalisms. *International Review for the Sociology of Sport* 51 (4):410–427. doi: 10.1177/1012690214526401.
- Jansen, Stef. 2001. Svakodnevni orijentalizam: doživljaj “Balkana” / “Evrope” u Beogradu i Zagrebu. *Filozofija i društvo* no. 18:33–71.
- Lalić, Dražen, and Shay Wood. 2014. Football Hooliganism in Croatia: A Historical and Sociological Analysis. *Sudost-europa* 62 (2):145–169.
- Mills, Richard. 2009. It All Ended in an Unsporting Way: Serbian Football and the Disintegration of Yugoslavia, 1989–2006. *International Journal of the History of Sport* 26 (9):1187–1217.
- Narayan, Kirin. 1993. How Native Is a “Native” Anthropologist? *American Anthropologist* 95 (3):671–686.
- Naumović, Slobodan. 1998. Romanticists or Double Insiders? An Essay on the Origins of Ideologised Discourses In Balkan Ethnology. *Ethnologia Balcanica* 2:101–120.
- Naumović, Slobodan. 2005. “Nacionalizacija nacionalne nauke? Politika etnologije/antropologije u Srbiji i Hrvatskoj tokom prve polovine devedesetih godina dvadesetog veka.” In *Problemi kulturnog identiteta stanovništva savremene Srbije*, edited by Senka Kovač. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Nielsen, Christian Axboe. 2010. The goalposts of transition: football as a metaphor for Serbia’s long journey to the rule of law. *Nationalities Papers* 38 (1):87–103.
- Poulton, Emma. 2005. English Media Representation of Football-related Disorder: “Brutal, Short-hand and Simplifying”? *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics* 8 (1):27–47.
- Prica, Ines. 2005. “Autori, zastupnici, presuditelji. Hrvatska etnologija u paralelizmima postsocijalističkog konteksta “ In *Etnologija i antropologija: stanje i perspektive*, edited by Dragana Radojičić. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Ritzer, George. 1997. *Post-modern Social Theory*. London: Sage.
- Simić, Marina. 2007. EXIT u Evropu: popularna muzika i politike identiteta u savremenoj Srbiji. *Kultura* 116–117:98–122.
- Simić, Marina. 2010. Fieldwork Dilemmas: Problems of Location, Insiderhood, and Implicit Discourses. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58: 29–42.
- Spaaij, Ramon. 2006. *Understanding Football Hooliganism*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vasiljević, Jelena. 2008. *Procesi narativizacije srpsko – hrvatskih sukoba u štampi Hrvatske i Srbije prve polovine devedesetih godina XX veka*. Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Beograd.
- Vrcan, Srđan. 2003. *Nogomet-politika-nasilje: ogleđi iz sociologije nogometa*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Vrcan, Srđan, and Dražen Lalić. 1999. “From Ends to Trenches and Back: Football in the Former Yugoslavia.” In *Football Cultures and Identities*, edited by Gary Armstrong and Richard Giulianotti. Basingstoke: Macmillan.
- Wilson, Jonathan. 2006. *Behind the Curtain: Football in Eastern Europe: Travels in Eastern European Football*. London: Orion.

Ivan Đorđević

The Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

Manufacturing “Otherness”. Ethnographic notes from the football field

This paper deals with the ethnography of football games, with a special focus on how field research intertwines with the discursively constructed image of football culture as a mechanism for the production of otherness. The ethnographic material which will be discussed was gathered in 2012 during the qualifications for the Football World Cup held in Brazil in 2014. The game in question is a match between Serbia and Croatia held in March 2013 in Zagreb. Through the discussion of the gathered ethnographic material, field reflexions and material from the media, I will attempt to shed light on the ways in which one football game can serve to homogenize as well as question identity, especially ways in which these identities are constructed through the media. The analysis of ethnographic material will serve to point out the specificity of researching a fairly visible and popular, highly mediatised phenomenon such as football, in which discourses created by the media are intertwined with the real “state of affairs in the field”.

Key words: football, Serbia, Croatia, supporters, media, otherness

Production de l’„altérité“. Notes ethnographiques du terrain de football

Ce travail traite l’ethnographie des matchs de football, avec un aperçu particulier de la manière dont la recherche de terrain se combine avec l’image discursivement construite de la culture footballistique comme mécanisme de production de l’altérité. Le matériel ethnographique qui sera discuté a été collecté en 2013 lors des matchs des qualifications pour la Coupe du monde du football qui s’est tenue en 2014 au Brésil. Il est question ici du match entre les équipes de Croatie et de Serbie, joué en mars 2013 à Zagreb. À travers la discussion sur le matériel ethnographique collecté, les observations du terrain et les documents médiatiques, je tenterai d’éclairer les manières dont un match de football peut servir à l’homogénéisation mais aussi à la remise en question de l’identité, et particulièrement comment ces identités se construisent à travers les médias. L’analyse du matériel ethnographique a pour objectif de rendre compte de la spécificité de la recherche sur un phénomène extrêmement visible et populaire, hautement médiatisé comme le football, dans lequel les discours médiatiquement créés se mêlent avec l’„état sur le terrain“ réel.

Mots clés: football, Serbie, Croatie, supporters, médias, altérité

Primljeno / Received: 26.01.2017.

Prihvćeno / Accepted: 13.02.2017.

